

Макогончук Н.В.

Національна академія Державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького

РОЗВИТОК ВОЄННОГО МИСТЕЦТВА У ВІЙНАХ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIX СТОЛІТТЯ

Дана стаття представляє розгляд особливостей воєнного мистецтва другої половини XIX століття. Проаналізовано історичні аспекти даного періоду, виокремлено ознаки та риси розвитку держав у цей час, розкрито соціальні аспекти змін у суспільстві. Охарактеризовано специфіку ведення війн другої половини XIX століття. Встановлено особливості розвитку воєнного мистецтва у війнах другої половини XIX століття, та проаналізовано ефективність нововведень у військовій справі. Надано узагальнену характеристику розвитку воєнного мистецтва визначеного періоду.

Розвиток воєнного мистецтва у війнах другої половини XIX століття дозволяє констатувати, що воно має динамічний характер, оскільки залежить від технологій та технічних новацій, політичної та економічної ситуації, ставлення соціуму до війни. Війна як явище виникає тоді, коли об'єктивні та суб'єктивні фактори поєднуються таким чином, що вирішити конфліктну ситуацію можливо лише насильницьким шляхом. Війна другої половини XIX століття може характеризуватися як періодичне зіткнення невеликих воєнізованих угруповань. Проте, відбувалися й постійні бойові дії із залученням кількох армій та великої кількості технічних засобів.

Стратегією воєнного мистецтва у війнах другої половини XIX століття можна визначити: рішучість цілей, активність воєнних дій, стягування ресурсів для перемоги у генеральній битві, збільшення простору боротьби, зосередження військ на вирішальних напрямках.

Війна другої половини XIX століття не є сталим соціальним явищем. Цей період характеризується як період мистецтва ведення бою. У другій половині XIX століття значно удосконалюється оснащення для наступальних дій, воєнне мистецтво розвивається комплексно. Проте людські ресурси є визначальними у війнах означеного періоду. Особливості воєнного мистецтва другої половини XIX століття є важливим аспектом сучасних досліджень мистецтва війни, через те, що цей період характеризується значними змінами у поглядах на військову справу.

Ключові слова: бій, війна, військо, воєнне мистецтво, воєнне мистецтво другої половини XIX століття, озброєння, оборона, піхота.

Постановка проблеми. У другій половині XIX століття зростає кількість імперій та поширюються ідеї імперіалізму, посилюються тенденції колоніалізму, а також, водночас, збільшується кількість національних рухів. Все це прискорює підготовку світових держав до глобальної світової війни. Починають з'являтися прообрази воєнних союзів та загострюється ситуація із безпекою у міжнародному вимірі [6, с. 10].

Тогочасний хід індустріальної революції характеризується зростанням ролі техніки у виробництві, зменшенням обсягу ручної праці, масовим виробництвом товарів легкої промисловості та появою електрики. Хоча війна другої половини XIX століття не є сталим соціальним явищем,

саме у цей період удосконалюється мистецтво ведення бою, оснащення для наступальних дій. На ці процеси значно впливають винаходи телефону, радіо, зміни в розвитку та удосконаленні транспорту.

О. Брусиловська стверджує, що індустріалізація значно впливала на зміни у соціальній структурі. Це відбувалося через збільшення кількості робітників, працюючих на фабриках та заводах. Удосконалюється обслуговування ними техніки та обладнання. Дослідниця стверджує, що збільшення кількості міст призводить до соціальних проблем через нестачу робочих місць та житла. Саме тому виникають конфлікти між різними класами суспільства в даний період [1, с. 207].

У політичному житті світу даний період можна охарактеризувати скасуванням кріпацтва у Російській імперії, об'єднанням Італії та Німеччини, розвитком громадянської війни у США. Об'єднання держав виникає як інструмент протистояння могутнім імперіям та розвитку національних ідей. Починається експансія Азії та Африки, що впливає на поглиблення кризи у цих регіонах. У цей період виникають робітничі рухи та рухи за права жінок, що має вплив на політико-економічне життя кожної країни.

Враховуючи швидкі зміни у соціальній та політико-економічній ситуації у світі, відбувається підготовка до глобальних війн. Як наслідок, змінюються підходи до воєнного мистецтва, оскільки стає зрозумілим, що організація тогочасного бою потребує удосконалення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання розвитку воєнного мистецтва у війнах другої половини XIX століття досліджувалося вітчизняними вченими. Л. Войтович наголошував, що важливими аспектами розвитку воєнного мистецтва є зміна підходів до логістики, використання більш удосконаленого озброєння. Обґрунтовував, що необхідно враховувати конструктивні особливості побудови спеціальних механізмів в озброєнні, а також різні стереотипи, які формують уявлення про розвиток військової науки. Ним доведено, що воєнне мистецтво існувало завжди. Вважає, що цей процес постійно вдосконалюється [2, с. 7].

В. Ковтюх, В. Пугач обґрунтували, що для розвитку воєнного мистецтва другої половини XIX століття характерне використання транспорту та спеціальної техніки, залізничного сполучення, телеграфу. Ними доведено, що лише людські ресурси не можуть бути ефективними, якщо держава хоче отримати ґрунтовну перемогу, потрібні озброєння та спеціальна техніка [4, с. 98; 8].

В. Ковтюх також звертає увагу на розвиток стрілецьких батальйонів під час формування армій. Характеризує використання кінних загонів у XIX столітті. Вважає, що для означеного періоду необхідно було більше уваги приділяти озброєнню та оснащенню, а також навчанню військових новим видам зброї, практикуванні у стрільбі [4, с. 71].

Г. Ситник, Г. Ситник констатували, що збільшення кількості війн у другій половині XIX століття обумовлене прискоренням соціально-економічного розвитку Західної Європи та США. Водночас ним доведено, що основними чинниками зростання війн у даний період є різниця між

швидкістю зміни суспільств та формуванням у них нових цінностей. Г. Ситник, Г. Ситник наголошували, що війни, які розпочиналися імперіями, слугували фактором попередження можливих негативних внутрішніх рухів та слугували інструментом переключення уваги спільноти з внутрішніх проблем на зовнішні [11, с. 33].

Теоретична база дослідження є ґрунтовною, що дозволяє говорити про важливість розгляду розвитку воєнного мистецтва у війнах другої половини XIX століття.

Недостатньо вивченою вважаємо комплексну систему технічного оснащення, що дозволила б змінити стратегічні аспекти планування та організації військових операцій для ефективної перемоги в боях при збереженні людських резервів.

Постановка завдання. Метою статті є характеристика особливостей розвитку воєнного мистецтва у війнах другої половини XIX століття.

Виклад основного матеріалу. Друга половина XIX століття характеризується великою кількістю військових зіткнень. Найбільш відомою війною того часу є Кримська (1853–1856 рр.). Кримська війна була між Англією, Францією та Туреччиною з одного боку, та Російською імперією, з іншого. Ця війна вплинула на зміну підходів до ведення сухопутного та морського боїв. В цей період почали застосовуватися ресурси парових флотів, що дозволило швидше досягати берегів противника. Відбулися зміни у розумінні ролі піхоти в сухопутних боях. В. Пугач зазначав, що розташування піхотних батальйонів колоною робить із них зручну ціль для противника. Ним доведено, що таке розташування веде до втрат людських ресурсів в значно більших кількостях [8, с. 11].

Кримська війна 1853–1856 рр. змінила стратегічні принципи зіткнень. В цей період починається осучаснення озброєнь, використовується паровий флот, застосовуються потужності залізниці, використовується телеграф. За твердженням І. Коляди, саме використання залізниці дозволило своєчасно перегруповувати військові частини, доставляти ресурси, перевозити поранених. Використання телеграфу дозволило об'єднати зусилля командувачів різних армій. А це, в свою чергу, дозволило своєчасно звітувати про обстановку на полі бою. Отже, в другій половині XIX століття ключовим аспектом забезпечення перемоги були визначені логістичні ресурси та своєчасний обмін оперативною інформацією. Саме це дозволяло перемагати [5, с. 8].

Характеризуючи Кримську війну 1853–1856 рр. В. Ореховський обґрунтував тезу про те, що досвід

використання Пруссією залізниці вже у наступній війні довів, що «за 2 тижні було перекинуто 500 000 військових, а також 150 000 коней та 1500 гармат. Залізниця стала основою перегрупування військ, оскільки використання колісного транспорту не дозволило б так швидко перемістити військо та спорядження. За традиційних умов, такий процес зайняв би не менше півроку, що негативно вплинуло б на досягнення бажаних результатів» [7, с. 95].

У другій половині XIX століття розвиток воєнного мистецтва також тісно пов'язаний з активним використанням залізниці для відправлення поранених. З'являються так звані «транспортні потяги». Вони призначалися для евакуації поранених до найближчих тилівих міст. Зазначимо, що надавати допомогу пораненим на полі бою в означений період було складно, а іноді і неможливо. Необхідно було розуміти і той факт, що допомога пораненим на місці, могла б призвести до ще більших людських втрат на полі бою. В цей період на шляхах прямування транспортних потягів відкривалися шпиталі. В них перерозподілялися поранені [7, с. 95].

Щодо медичної справи в другій половині XIX століття, яка тісно пов'язана з розвитком воєнного мистецтва, маємо зазначити, що активно починають формуватися школи сестер милосердя. Військовим в періоди воєн необхідно було надавати кваліфіковану медичну допомогу. Через потребу знань військової лікарської справи почали створюватися заклади для навчання військових медичних сестер та військових лікарів [10, с. 153]. Н. Галапац визначає основи теорії та практики лікарської справи, що вивчали в XIX столітті медсестри та лікарі. Медичних працівників того часу вчили не тільки ознайомлювалися із статистикою смертності, а й, водночас, вони вчилися дотримуватися комфортних умов під час надання допомоги пораненим та хворим [3, с. 3].

Необхідно також розглянути коротко й логістичну сторону надання медичної допомоги в другій половині XIX століття. У зв'язку з розвитком воєнного мистецтва та медичної допомоги даного періоду маємо зазначити, що існував процес організації заходів щодо поставки води, питних рідин, продуктів для війська. Саме в даний період сформувалося уявлення про необхідність забезпечення військових достатнім обсягом продовольства. Це дозволило б більш ефективно воювати та сприяти зменшенню кількості поранених та загиблих. В другій половині XIX століття існували ризики виникнення епідемій. Створюються прообрази

інфекційних відділень. Військових із ознаками зараження та проявами хвороби відправляли в окреме приміщення. Також існувала практика поміщення заразних хворих на корабель, де знаходилися інші хворі. Для заразних інфекційними хворобами як військових, так і цивільних, організовувалися окремі поставки їжі та води.

В другій половині XIX століття у зв'язку з розвитком воєнного мистецтва маємо зазначити важливість впровадження тактики ротних колон та тактики стрілецьких цепів. На це вплинули франко-пруська (1870–1871 рр.) та русько-турецька (1877–1878 рр.) війни. Ротні колони використовувалися поза зоною дії вогню рушниць та їхнє застосування сприяло збереженню людських ресурсів війська. Даний період характеризується появою тактики стрілецьких цепів. Таку тактику використовують у битвах, де застосовують нарізні гвинтівки. Дальність їх стрільби становила 800 метрів. В цей період застосування такого типу гвинтівок було ефективним під час ураження колон противника. Це створювало ворожим військам необхідність розсіпатися та рухатися цепом. Використання даної тактики було основою бойового порядку атакуючих частин.

В другій половині XIX століття у зв'язку з розвитком воєнного мистецтва тактика стрілецьких цепів була вкрай важливою. Вона полягала у тому, що піхота разом із стрілецькою зброєю є рушійною силою наприкінці битви. Піхотні війська залежали від артилерії. На артилерії лежало завдання уразити більшість основних сил противника. Кіннота у XIX столітті частіше використовувалася для розвідки або переслідування противника. Як правило в основних боях кіннота не була задіяна. Піхотні підрозділи були розрізненими, це дозволяло зберегти людські ресурси. Ця тактика дозволяла вести бої у будь-якій місцевості та у будь-яку пору року. Але водночас ця тактика відрізняється складністю управління військами. Це зумовлено слабкою ударною силою та ризиками розсіпів армії.

Друга половина XIX століття характеризується більш однорідною піхотою. Розвиток воєнного мистецтва потребував покращення оснащення військ, в тому числі і піхоти. Для покращення ефективності вогню, війська мали потребу збільшити швидкострільність та дальність. Важливим є і те, що стала масово виготовлятися нарізна зброя. Цей факт вплинув на ефективність бойових дій. В цей період з'являється бездимний порох. Це покращує показники використання зброї. Перераховані зміни у використанні зброї

вплинули на покращення дій військ під час оборони, що водночас є розвитком воєнного мистецтва. Водночас, гладкоствольні рушніці почали використовуватися рідше, оскільки вони не мали такої дальності. Тому постало питання про використання напівавтоматичної зброї, що дозволило б більш ефективно уражати противника. Застосування мітральєз дозволило вести інтенсивний вогонь, оскільки за рахунок використання сили стрільця для перезаряджання, така зброя ставала напівавтоматичною. Перевагою даної зброї було те, що вогонь міг вестися як залпом, так і кількома стволами одночасно, або ж по чергово з кожного ствола. Мітральєза стала прообразом кулемета та довгий період була на озброєнні різних армій. Після появи наприкінці XIX століття кулемета, саме він став застосовуватися під час військових зіткнень [12, с. 6].

Франко-пруська війна вплинула на розвиток воєнного мистецтва таким чином, що під час неї зародилося оперативне мистецтво. Засновником оперативного мистецтва вважають командувача штаба Пруссії Х. Мольтке, який вперше почав планувати військові операції, визначати варіанти розвитку подій, прогнозувати результати битв, ефективно командувати військовими діями.

Розвиток оперативного мистецтва вплинув на зміни бойового порядку полку та батальйону. Бойовий порядок полку став передбачати 3 батальйони, 1 батарею, 1 резервний полк. Бойовий порядок батальйону почав складатися із рот, стрілецького цепу, стрілецької роботи. Стало зрозуміло, що обов'язково мають бути долучені додаткові ресурси, що дозволить унеможливити більшу втрату особистого складу. Розвиток оперативного мистецтва сформував вимоги до розташування підрозділів під час ведення бою та до організації оборони.

Стратегічне планування стало основним аспектом змін у воєнному мистецтві другої половини XIX століття. Розвиток озброєння, оснащення, транспорту та зв'язку мав вплив на оперативне мистецтво, яке у свою чергу дозволило вибудувати нові стратегії. Так, до планування почали відноситися питання залізничних перевезень, мобілізаційних планів, стратегічних резервів, підготовки військових. Більше уваги почало приділятися новим арміям та використанням можливостей військових винаходів у бою. Стратегічне планування стало передбачати розподіл воєн на декілька етапів, оскільки генеральні битви вже втратили своє важливе значення. Командувачі стали розуміти, що війни тепер будуть тривалими

та напруженими, тому необхідно спрогнозувати подальший розвиток подій та можливості поповнення стратегічних резервів [8, с. 99].

До нововведень цього періоду можна віднести використання траншей до початку наступу. Це дозволило зменшити втрати та швидше виконувати поставлені військові завдання. Застосування траншей разом із стрілецьким цепом було більш ефективним. Військові рухалися по траншеї перебіжками, що теж дозволило скоротити втрати людських резервів. Під час атаки піхоту захищала артилерія. Це дозволяло використовувати багнети для завершення бою, в той період, коли військо доходило до противника.

І. Романько, досліджуючи воєнну історію України, звертає увагу на використання у війнах XIX століття куль Міньє. Дані кулі були свинцевими, мали залізні вставки, були циліндричної форми, що впливало на збільшення початкової швидкості такої кулі. Куля Міньє використовувалася для швидкого заряджання нарізних гвинтівок, що було значною перевагою під довшим заряджанням гладкоствольних рушниць [9, с. 301].

Воєнне мистецтво у війнах другої половини XIX століття характеризується стратегією, яка передбачає: рішучість цілей, активність воєнних дій, стягування ресурсів для перемоги у генеральній битві, збільшення простору боротьби, зосередження військ на вирішальних напрямках.

На думку В. Пугача, друга половина XIX століття характеризується змінами поглядів на систему комплектування військ. Значна увага почала приділятися загальній військовій повинності, де до армії мали потрапляти всі чоловіки певного віку, та які мали б відслужити певний термін. Водночас, поставало питання про накопичення резервів, оскільки не завжди існувала потреба в утриманні армії значної за кількісним складом. Ті чоловіки, хто потрапляли до війська того періоду, спочатку «проходили теорію щодо воєнного мистецтва, потім безпосередню службу в армії, а згодом могли потрапити до резерву». Ті, хто потрапляв до резерву, мали змогу займатися сільським господарством та працювати у промисловості. Друга половина XIX століття характеризувалася скороченням термінів проходження служби. Це позитивно вплинуло на розвиток воєнного мистецтва та удосконалило розуміння населення про військову справу в означений період [8, с. 100].

Друга половина XIX століття вважається етапом покращення тилового забезпечення. Це передбачало ведення мобілізаційних записів, підготовку достатнього обсягу оснащення та озброєння,

накопичення боєприпасів та запасів харчування. Водночас, це початок періоду створення військових заводів, які виконували замовлення для армії (існували як державні, так і приватні заводи). Цей період був початком створення військової промисловості. Вона працювала на покращення обороноздатності та підвищення ефективності використання військового оснащення та озброєння, що значно покращувало розвиток воєнного мистецтва в різних галузях.

Л. Войтович звертає увагу на розвиток воєнного мистецтва у морській військовій справі. Починають використовуватися бойові броньовані кораблі. Броньовані кораблі вже мали потужні парові двигуни та «розподілялися за класами на такі як броненосці, крейсери, монітори». В даний період майже не використовуються дерев'яні вітрильні кораблі. Щодо морських боїв, то в них починають застосовувати «нарізні гармати, міни, торпеди». Виникають прообрази перших підводних човнів. Змінюються підходи до ведення боїв на воді взагалі [2, с. 91]. Розвиток воєнного мистецтва у другій половині XIX століття також характеризується початком впровадження системи базування флоту, покращенням комунікації між морськими силами, здійсненням спільних операцій, що проводилися спільно з армією на суші та військовими кораблями кораблі у складі флоту. Поширюється тактика блокади (кораблі блокують проходження кораблів противника, іноді спеціально затоплювали свої дерев'яні кораблі для унеможливлення проходження кораблів ворожої армії).

Висновки. Розвиток воєнного мистецтва другої половини XIX століття зазнало значних змін. Війни Кримська (1853–1856 рр.), франко-пруська (1870–1871 рр.) та русько-турецька (1877–1878 рр.) системно змінили підходи до бойового строю, логістики, забезпечення продовольством, створення резервів, як на суші, так і

при веденні морських боїв. Значно покращилася військова медицина, що сприяло збереженню життя та здоров'я військових. Застосування траншей разом із стрілецьким цепом було більш ефективним. Військові рухалися по траншеї перебіжками, що дозволило скоротити втрати людських резервів. Під час атаки піхоту захищала артилерія. Значно оновилося озброєння (нарізні рушніці, кулі Міньє та ін.).

Воєнне мистецтво у війнах другої половини XIX століття характеризується стратегією, яка передбачає: рішучість цілей, активність воєнних дій, стягування ресурсів для перемоги у генеральній битві, збільшення простору боротьби, зосередження військ на вирішальних напрямках.

Більша увага у плануванні військових операцій приділяється залізниці та флоту. Використовується телеграф. Це дозволило швидко звітувати перед командуванням про ситуацію на полі бою для залучення допомоги інших армій. Активно використовуються траншеї до початку наступу, що зменшує втрати особового складу. Використання артилерії в період військових дій дозволило зменшити людські втрати та наносити більшого ураження противнику. Змінюється оснащення військового флоту, збільшується кількість та різновиди кораблів, що дозволило ефективніше вести бої на воді.

Отже, розвиток воєнного мистецтва другої половини XIX століття спирається на технічне оснащення, що дозволило змінити стратегічні аспекти планування та організації військових операцій для ефективної перемоги в боях при збереженні людських резервів.

Перспективами подальших наукових розвідок вважаємо дослідження організації військових операцій на суші другої половини XIX століття, як важливого аспекту розвитку воєнного мистецтва.

Список літератури:

1. Брусиловська О. Історія міжнародних відносин: 1640–1914: навчально-методичний посібник. Одеса : Астропринт, 2022. 280 с.
2. Войтович Л. Проблеми історії війн і військового мистецтва. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, Львівський національний університет ім. І. Франка, Національна академія сухопутних військ ім. гетьмана П. Сагайдачного, 2018. 432 с.
3. Галапац Н. Історія розвитку медсестринства. *Медсестра Галичини*. Вип. 1, 2021. С. 2–4.
4. Ковтюх В. Інформаційно-просвітницький матеріал виданий в межах Всеукраїнської акції, спрямованої на збільшення чисельності молоді, яка бере активну участь у діяльності громадських об'єднань національно-патріотичного спрямування «Історія для воїна». Київ : КНУ імені Тараса Шевченка, 2016. 163 с.
5. Коляда І. Кримська війна 1853-1856 рр. та реформи 60-70-х рр. XIX століття. *Методологія*. Наука – вчителів. Вип. 1. 2019. С. 8–20.
6. Корольов С. Історія війн та воєнного мистецтва (у т.ч. історія українського війська). Харків : Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, 2020. 217 с.

7. Ореховський В. Кримська війна 1853-1856 рр. як каталізатор становлення медсестринства. *Вісник Київського національного лінгвістичного університету*. №. 29. 2024. С. 93–100.
8. Пугач В. Історія війн та військового мистецтва (у тому числі історія українського війська). Ч. I. *З війн стародавнього світу до другої світової війни: навч. посіб.* Харків : ВІОІ НІОУ ім. Я. Мудрого, 2021. 136 с.
9. Романько І. Воєнна історія України: навчальний посібник. Частина перша: *Воєнна історія України первісної епохи – XIX століття*. Кропивницький : Видавництво ЛА НАУ, 2021. 372 с.
10. Сауляк А. Пирогов: місія лікаря на війні. Травневі студії: історія, міжнародні відносини. Збірка матеріалів IV Міжнародної наукової конференції студентів і молодих вчених «Травневі студії 2022: історія, міжнародні відносини», присвяченої 85-річчю Донецького національного університету імені Василя Стуса і факультету історії та міжнародних відносин Донецького національного університету імені Василя Стуса. Вип. 7. 2022. С. 151–154.
11. Ситник Г., Ситник Г. Філософія війни та миру: курс лекцій. Київ : ТОВ «САК ЛТД», 2023. 118 с.
12. Шанюк О. Історія війн та військове мистецтво: конспект лекцій. Одеса : Одеський державний екологічний університет, 2021. 68 с.

Makohonchuk N.V. DEVELOPMENT OF MARTIAL ART IN THE WARS OF THE SECOND HALF OF THE 19TH CENTURY

This article presents a review of the features of the art of war of the second half of the 19th century. The historical aspects of this period are analyzed, the signs and features of the development of states at this time are highlighted, the social aspects of changes in society are revealed. The specifics of waging wars of the second half of the 19th century are characterized. The features of the development of art of war in the wars of the second half of the 19th century are established, and the effectiveness of innovations in military affairs is analyzed. A generalized characteristic of the development of art of war of a certain period is provided.

The development of art of war in the wars of the second half of the 19th century allows us to state that it has a dynamic nature, since it depends on technologies and technical innovations, the political and economic situation, and the attitude of society to war. War as a phenomenon arises when objective and subjective factors combine in such a way that resolving a conflict situation is possible only by force. The war of the second half of the 19th century can be characterized as a periodic clash of small paramilitary groups. However, there were also constant hostilities involving several armies and a large number of technical means.

The strategy of the art of war in the wars of the second half of the 19th century can be defined as: determination of goals, activity of military actions, collection of resources for victory in a general battle, increase in the space of struggle, concentration of troops in decisive directions.

The war of the second half of the 19th century is not a permanent social phenomenon. This period is characterized as a period of the art of fighting. In the second half of the 19th century, equipment for offensive actions is significantly improved, the art of war is developing comprehensively. However, human resources are decisive in the wars of the specified period. The features of the art of war of the second half of the 19th century are an important aspect of modern research on the art of war, due to the fact that this period is characterized by significant changes in views on military affairs.

Key words: battle, war, army, military art, military art of the second half of the 19th century, armament, defense, infantry.

Дата надходження статті: 05.11.2025

Дата прийняття статті: 17.11.2025

Опубліковано: 30.12.2025